

TÜRK SİYASAL HAYATINDA SIRA DIŞI BİR TEŞEBBÜS OLARAK SİNE-İ MİLLET DENEMELERİ

The Bosom of the Nation Trials as Extraordinary Attempts in Turkish Political Life

Murat YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye
*Assist. Prof., Aksaray University Faculty of Economics and Administrative Sciences
Department of Political Science and Public Administration Department of Politics and
Social Sciences, Aksaray, Turkey*

muratyildiz@aksaray.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-4788-0274>

📌 Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: .04.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27.05.2020

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2020

”” **Atıf / Cite as:** Yıldız, Murat. “Türk Siyasal Hayatında Sıra Dışı Bir Teşebbüs Olarak Sine-i Millet Denemeleri”. *Mütefekkir* 7/13 (2020), 257-282. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.758021>.

© **Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 **İntihal / Plagiarism:** Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

TÜRK SİYASAL HAYATINDA SIRA DIŞI BİR TEŞEBBÜS OLARAK SİNE-İ MİLLET DENEMELERİ

Öz

Demokrasilerin olmazsa olmazı, hiç kuşkusuz devlet meselelerinin, millet adına görüşülüp karara bağlandığı meclislerdir. Ancak bazı durumlarda iktidarların sahip oldukları sayısal üstünlük karşısında çaresiz kalan muhalefet partileri, mevcut meşru haklarını bir kenara bırakarak sıra dışı bir yöntem olarak sine-i millete dönme tehdidinde bulunmuşlardır. Türk siyasi tarihinde milletvekillerinin bireysel ya da toplu bir biçimde istifa ederek meclisi boykot etmelerini öngören sine-i millet tehdidi, kimi zaman oluşan bir mağduriyet karşısında, kimi zaman da siyasi bir hamle olarak gündeme gelmiş ve siyasi krizlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Genel itibarı ile pek de gerçekleşmeyen ancak siyasetin gündemini meşgul eden sine-i millet denemeleri, halkın da pek destek verdiği bir girişim olmamıştır.

Bu çalışma Türk siyasal hayatında sine-i millet kavramının ortaya çıkışını ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yaşanan örnekleri konu edinmiştir. Ayrıca sine-i millet girişimlerine sebep olan siyasi krizlerin ortaya çıkışı, gelişimi, siyasilerin ve partilerin sine-i millete dönme noktasında söylemleri, beklentileri ve tutumları incelenmiştir. Çalışmada; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları gibi birincil kaynaklardan istifa edilmiş, dönemin gazeteleri, köşe yazıları, röportajlar da incelenerek elde edilen bilgiler, yazılan tetkik eserler ışığında dönemlerin konjonktürü de göz önünde bulundurularak objektif bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Türk Siyasal Hayatı, Sine-i Millet, Meclis Boykotu, Meclis Boşaltma.

The Bosom of the Nation Trials as Extraordinary Attempts in Turkish Political Life

Abstract

The sine qua non (the indispensables) of democracies are undoubtedly the assemblies in which state issues are discussed and resolved on behalf of the nation. However, in some cases, the opposition parties, who were desperate in the face of the numerical superiority of the governments, threatened to abandon their existing legitimate rights and return to the bosom of the nation as an extraordinary method. The threat of returning to the bosom of the nation, which foresees the deputies to boycott the parliament by resigning individually or collectively, sometimes came up in the face of a victimization or as a political move and sometimes caused political crises in Turkish political history. The attempts to return to the bosom of the nation, which didn't take place mostly but occupied the agenda of politics, have not been an initiative that is supported by the public.

This study focuses on the emergence of the concept of returning to the bosom of the nation in Turkish political life and the examples in our recent political history. The emergence and development of political crises that led to return to the bosom of the nation initiatives and discourses, expectations and attitudes of politicians and parties were examined. In the study, primary sources such as Presidential State Archives, records of the Grand National Assembly of Turkey and official newspapers were examined and the information obtained from the newspapers, columns and interviews of the era were tried to put forward objectively in the light of enquiry works and by taking the conjuncture of the periods into account.

Keywords: History of Republic of Turkey, Turkish Political Life, Bosom of the Nation, Parliament Boycott, Abandon Parliament.

GİRİŞ

Türk siyasal hayatında demokrasi kavramı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde pek alışık olunmayan bir kavram olarak; 19. yüzyıldan itibaren Tanzimatçı kadroların modernleşme çabaları ile yeniden dizayn edilen bürokrasinin batıcı bürokratları ile meşrutiyet kavramının takipçisi haline gelen ordu mensubu subaylar karşısında; hanedanı destekleyen muhafazakâr kadrolar arasında bir çekişmenin neticesinde olgunlaşmaya başlamıştır. Bilhassa önceki dönemlerde yaşanan müsadere ve benzeri usullerle sürekli değiştirilen üst düzey kadrolar, geçmişin intikamını alırcasına başı sonu olmayan bir batılılaşma anlayışında gizli bireyselleşme-özgürleşme arzusuyla, hanedanın tek başına sahip olduğu egemenliğin paylaşılmasına doğru bir eğilime dönüşmüştür. Bu bağlamda Tanzimat döneminden itibaren gittikçe güçlenen Batılılaşma taraftarı olan Genç Osmanlıların ısrarı ve dayatmaları neticesinde meşrutiyete zorunlu bir geçiş yaşanmış ve ilk kez meclis, seçim, parti ve mebus kavramları ile tanışmıştır. Osmanlı Devleti, üst düzey bürokratları, genç subayları ve birtakım düşünürleri de içine alan ve Osmanlılık fikri etrafında toplanmış olan Genç Osmanlıların girişimleri neticesinde meşrutiyete geçebilmiştir. Böylelikle azınlıkların da içerisinde olduğu bir yönetim anlayışı ile her türlü farklılıkların ortadan kaldırılarak, herkesin yönetime dâhil edilerek hoşnutsuzlukların ortadan kaldırılacağı bir sistem kurulması arzu edilmiştir. Ancak sonrasında yaşanan süreç, Osmanlılık fikrini tartışılır hale getirirse de Meşrutiyetle gelen demokrasi kavramı, kalıcı olarak Türk siyasal hayatındaki yerini korumuştur. Mutlakiyetten meşrutiyete geçiş, farklı siyasal düşünceleri, yüksek sesle dile getirilerek meşru siyasal zemin olan mecliste yer edinmeye başlamıştır. Bu değişim yeni yeni gelişmeye başlayan Türk basınının etkisiyle demokrasi kültürünü henüz içselleştirememiş olan halkın da zamanla bu mücadelede bir taraf olmasını sağlamış, yaşanan sancılı süreçlerin ardından demokrasi kavramı siyasal yaşamın vazgeçilmez bir unsuru haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Yakın dönem Türk siyasal hayatında sıkça duymaya başlanılan bir kavram olarak Sine-i Millet; siyasal mekanizmaların tıkanıp döneminde, siyasilerin arkasına aldıkları kitlelerin temsil hakkını yerine getirebilmek için alınmış, meşru yöntemlerin dışında, alternatif bir yol olarak görülen siyasal bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Sine-i millet kavramı, sine ve millet kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bir isim tamlamasıdır. Buna göre sine; göğüs, gönül, yürek, iç ve bağır anlamlarına gelen Farsça kökenli bir isim olup,¹ millet kelimesi ile birlikte, milletin bağı, milletin gönü, milletin arasına karışma anlamlarına gelmektedir. İstilahî manada ise sine-i millet kavramı, haksız veya hukuksuz bir durum karşısında, meşru siyasal haklar dâhilinde tüm gi-

¹ Türk Dil Kurumu, "Sine", *Büyük Türkçe Sözlük*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998), 1986.

rişimlerin boşa çıkararak, arzu edilen neticenin alınamaması durumunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi marifetiyle elde edilmiş tüm meşru statü ve haklardan vazgeçilerek, halkın arasına karışıp, mücadeleye buradan devam edilmesi anlamını taşımaktadır.² Sine-i millet, siyasetin meşru zemini olan meclisin çözüm mercii olmaktan çıkıp, iktidarın sayısal üstünlüğü karşısında gerçek işlevini yitirdiği iddiasıyla boykot edilerek, iktidarın yıpratılması amacıyla muhalefetin başvurduğu sıra dışı bir yöntem olarak da ifade edilebilir. Milli irade kavramının siyasilere yüklediği bir misyon olarak sine-i millete dönme kararları, muhaliflerin iktidar üzerinde baskı kurarak kamuoyunda yer edinme çabalarının yanı sıra, muhalefetin halka sığınmasının ötesinde, mazlum rolüne büründüğü bir haklı görünme mücadelesi olarak tanımlanabilir. Bilhassa medya araçları ile daha geniş kesimlere ulaşarak halk nezdinde “mağdur” kesim imajı oluşturularak, bir nevi algı yönetimi yapmaya da yaramaktadır. Ancak bu durum kimi zaman sandığa olumlu yansırken, çoğunlukla neticesiz kalan bir hamle olarak tarihteki yerini almıştır.

Türk toplumunun, mağdurun ve mazlumun yanında olma duygusu, destanlara ve menkıbelere de konu olmuş, bu toplumsal hassasiyeti kullanmak isteyen siyasiler, halk desteğini arkalarına alarak iktidara karşı kendilerini meşru kılmaya çalışmışlardır. Toplumsal bir hassasiyet olarak adalet mefhumunu tesis etmek amacıyla hareket eden kahramanları konu alan edebi eserlerin sine-i millet olgusunun belki de ilk nüvesini teşkil ettiği de düşünülebilir. Ancak bu eserlerde kahramanların amacı, iktidar olmak ya da devleti ele geçirmek değil, idarecilerin zulmünü ortadan kaldırmaktır.³

Sine-i millete dönme girişiminin dünyada da örnekleri mevcuttur. 2013 yılında Tayland’da Demokrat Parti’nin parlamentodaki milletvekilleri toplu olarak istifa etmiş, gerekçe olarak da hükümeti gayrimeşru olarak gördüklerini ve meclisin halk tarafından tanınan bir organ olma işlevini yitirmesini gerekçe göstermişlerdir.⁴ Bir başka sine-i millet denemesi ise 2018 yılında İran’da yaşanmıştır. İsfahan eyaletine yapılması planlanan su projesinin bütçe görüşmeleri sırasında planlamadan çıkarılması üzerine İsfahanlı 18 milletvekili istifa ederek durumu protesto etmiştir.⁵ Böylelikle dünya üzerinde az da olsa benzer uygulamaların olduğu söylenebilir.

Bu çalışma, Türk siyasal hayatında, yaşanan siyasal kriz ve tıkanmaların ardından siyasilerin başvurduğu bir yöntem olan sine-i millet kavramının ortaya çıkışı ve denemelerini konu almıştır. Medyatik bir konu olması sebebiyle, konuya ilişkin daha önce farklı kişiler tarafından gazete ve dergilerde

² A. Sedat Aslandaş - Baskın Bıçakçı, *Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 198,199.

³ Ülkü Kara Düzgün, “Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi”, *Folklor/ Edebiyat*. 18/69. (2012), 36.

⁴ Hürseda Haber, “Tayland’da Ana Muhalefet Partisi Milletvekilleri İstifa Etti”, (Erişim: 21.02.2019).

⁵ Hürriyet, “İran Meclisinde Toplu İstifa” (Erişim: 21.02.2019).

köşe yazıları ele alınmıştır. Bunların dışında konuya ilişkin az sayıda akademik çalışma olup bir yüksek lisans tezi ve yine bu tezden üretilmiş bir makaleye rastlanmıştır.⁶ Mevcut çalışmalara katkı sunmak amacıyla önceki çalışmalardan farklı olarak, Meclis Tutanakları, çeşitli arşiv vesikaları ve dönemin farklı gazetelerine de başvurularak konunun derinlemesine anlaşılması amacıyla Milli Mücadeleden günümüze kadar Türk siyasal hayatında sine-i millet kavramı, ele alınmıştır. Geniş bir bakış açısıyla siyasetçileri sine-i millete götüren siyasi krizlerin ortaya çıkışı, gelişimi, siyasilerin ve partilerin bu süreçteki söylemleri, beklentileri ve tutumları incelenmiştir. Çalışmaya kaynak olarak başta Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları, dönemin gazeteleri gibi birincil kaynakların yanı sıra, dönemin gazeteleri, demeçler, röportajlar ve tetkik eserler incelenerek elde edilen bilgiler ışığında dönemlerin konjonktürü de göz önünde bulundurularak sine-i millet denemeleri objektif bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN SİNE-İ MİLLETE DÖNÜŞÜ

Mondros Ateşkes Anlaşması sonrasında vatanın işgallere açık hale gelmesi karşısında Mustafa Kemal Paşa, vatanın ve milletin içerisinde bulunduğu vahim durumdan çıkış yolları aramak üzere Anadolu'ya geçmiş, kendisiyle aynı düşünceleri paylaşan öncü şahsiyetler ile birlikte Anadolu halkının desteğini arkasına alarak Milli Mücadele'yi başlatmıştır. Mustafa Kemal, Trabzon, Sivas, Van, Erzincan, Samsun gibi illerde huzur ve asayiş sağlamaya çalışarak 9. Ordu Müfettişliği görevine getirilmiştir. Kendisine tevdi edilen talimatnameye göre askerî ve mülkî birimler üzerinde söz sahibi olması, milli mücadelenin başlatılmasında büyük bir avantaj sağlamıştır.⁷ Mustafa Kemal Paşa, görevi süresince, bütün ordu birlikleriyle bağlantı halinde kalmış, bu süreçte milleti işgaller karşısında bilinçlendirmiş, işgallere gereken tepkileri öncelikle hukuki çerçevede dile getirmeleri konusunda örgütlemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadeleyi başlatmak için başvurduğu girişimler, itilaf devletlerinin dikkatini celp etmiş ve Mustafa Kemal'in bu çalışmalarından duydukları rahatsızlığı İstanbul Hükümetine iletmeleri üzerine İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a geri çağırmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa, askerlik vazifesinden istifasını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni amaline kurban etmemek için açılan mücadele-i millîye uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya sıfat-ı resmiye ve askeriyem artık mâni olmaya başladı. Bu gaye-i mukaddese için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşığı bulunduğum

⁶ Serdar Yılmaz - M. İnanç Özekmekçi, Türk Siyasal Hayatında Pratiğe Geçemeyen Muhalif Bir Söylem: “Sine-i Millete Dönüş”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 19/2, (2017).

⁷ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 121.

silkli celili askeriyeeye bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra gaye-i mukadese-i milliyemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu arz ve ilan ederim.”⁸

Mustafa Kemal Paşa, “sine-i millette bir ferd-i mücahit” kavramını kullanarak, Türk demokrasi tarihinde ilk kez sine-i millet kavramını kullanan ve verdiği sözü tutarak sine-i millete dönüşü gerçekleştiren ilk lider olarak tarihe geçmiştir. Mustafa Kemal, bir başka telgrafta: “*Her ne şekil ve surette olursa olsun Anadolu’da sine-i millette kalarak istiklâl ve mevcudiyetimiz uğrunda çalışmaya karar verdim...*” sözleriyle sine-i millet kavramını yinelemiştir.⁹ Mustafa Kemal Paşa’nın asıl amacı, İstanbul Hükümeti karşısında milli mücadele için gereken halk desteğini arkasına almaktır.

Mustafa Kemal Paşa’nın müfettişlik görevinden ayrılması ve askerlikten istifası, gerek sine-i millette, gerekse askerî ve sivil makamlar da yankı bulmuş, milli mücadelenin olgunlaşmasında etkili olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın silah arkadaşları da bu durumdan müteessir olmuş, kendisine bağlılık göstererek girişilecek bir mücadelede onu destekleyeceklerini ifade etmişlerdir.¹⁰ Sine-i millete dönüşün en büyük rizikosunu, hiç salahiyeti olmayan birinin milletin kaderini tayin edecek milli mücadelenin lideri olup olmayacağı konusunun belirsizliği oluşturmuştur. Öyle ki, milli mücadelenin başlamadan bitmesi, kendisine gösterilen bağlılık ve desteklerin azalması ve hatta tamamen ortadan kalkması söz konusudur. Ancak Mustafa Kemal, milli mücadeleyi onurlu bir direniş olarak gören her kesimin desteğini arkasına alabilmeyi başarmıştır. Mustafa Kemal Paşa, sine-i millete dönme kararı ile Türk tarihinin seyrini değiştirecek bir hamle yapmış, kendisinden sonraki dönemlere millet iradesinin gücünü gösterme noktasında örnek olmuştur. Bununla birlikte İstanbul’un İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine Anadolu’nun farklı kentlerine sığınan bazı Meclis-i Mebûsan üyeleri de sine-i millete sığınmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) kurulması ile mebusluk görevlerine devam etmişlerdir.¹¹

2. 1945-1980 DÖNEMİ SİNE-İ MİLLET TARTIŞMALARI

İkinci Dünya Savaşı biterken, savaş öncesi yıllarda ve savaş süresince belirginleşen totaliter rejimlerin mağlubiyeti, Avrupa’da olduğu gibi Türkiye’de de demokrasiye geçişi hızlandırmıştır. Milli Şef İsmet İnönü, 1 Kasım 1944’de okuduğu meclisi açılış konuşmasında

“...Türkiye Cumhuriyeti iç idaresinde sağlam, demokratik ve milli bir siyaset ta-

⁸ Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD), (2/1952), Belge No: 37.

⁹ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), (31/1980), Belge No: 1752.

¹⁰ Osman Akandere, “Milli Mücadelenin Başlarında Mustafa Kemal Paşada Sine-i Millet Düşüncesi ile Askerlikten İstifası Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11 (2002), 306.

¹¹ Enver Konukçu, “Sine-i Millete İltica Eden Meclis-i Meb’usân-ı Osmanî Reisi Celâleddin Arif Bey’in Ankara Yolculuğu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 10/28 (1994), 86.

kip eder. Bütün vatandaşlar için eşit bir adaleti, fikir ve vicdan hürriyetini samimi olarak esas tutan bir anlayıştayız... İdaremiz bütün manasıyla halk idaresidir. Bu idare demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususi şartlarına göre tekâmül ettirmektedir.”¹²

diyerek, partisinin demokratik, herkesi kapsayan bir anlayışla ülkeyi idare ettiğini ifade etmiş, böylece içerden ve dışarıdan gelecek eleştirilerin önünü almaya çalışmıştır. Bununla birlikte, 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında ise “...Savaş zamanlarının ihtiyata lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir.” sözleriyle demokrasiye verdikleri önemi yineleme ihtiyacı hissetmiştir.¹³

İkinci Dünya Savaşının Türkiye ekonomisi üzerinde kuşkusuz yıkıcı etkileri olmuş, seferberlik emri ile üretici nüfusun silahaltına alınması sonucunda tarımsal üretimin düşmesi, olası savaş tehdidi karşısında savunma giderlerinin arttırılması, savaş döneminde spekülatif söylentiler neticesinde piyasalarda ihtikâr¹⁴ ve karaborsacılık baş göstermeye başlamıştır. Bu durumun en büyük bedelini halk ödemek zorunda kalmıştır.¹⁵ Bu durum mecliste tek parti olarak iktidarı elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içerisinde muhalif söylemlere de sebep olmuştur. Savaş sonrası küresel ölçekte pazarlanan liberal ve özgürlükçü akım, Türk siyasetini ve basınını da etkilemiş, yer yer muhalif açıklamalar basında geniş yankı uyandırmıştır. Bilhassa gazetelerde ve mecmualarda yer alan muhalif haber, köşe yazısı ve karikatürler CHP'nin kendi içerisindeki muhalefetin yükselişe geçmesine zemin hazırlamıştır.¹⁶ Basında yer alan söz konusu haberlerin özellikle ekonomik endişelere dayalı eleştiriler içermesi, yoksullukla mücadele eden halkın dikkatini daha çok çekmiş, halk her geçen günün psikolojik olarak siyasetle daha çok ilgilenmeye başlamıştır. Böylece CHP, o güne kadar alternatif bir siyasal hareketin olmayışı nedeniyle bir şekilde içerisinde barındırdığı muhalif grupların sözlü ve yazılı muhalefetleri ile karşı karşıya kalmıştır. CHP, parti içerisinde çok seslilik oluşturabilmek için ya da tek parti, tek adam imajını yıkmak için kurultayda 21 kişilik “Müstakil Grup” oluşturmuştur. Bu grubun amacı, iktidardan bağımsız bir şekilde iktidarı denetleme vazifesini ifa etmektir.¹⁷ Her ne kadar CHP partinin ve iktidarın, denetlenebilir, şeffaf ve

¹² Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 241.

¹³ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 230.

¹⁴ İhtikâr kelimesi; “hakkını yemek, kötü davranmak; kıtaştırmak, tedavülden çekmek, istiflemek, tekeline almak” anlamlarındaki hakr kökünden türeyen ihtikâr, “ticaret malını pahalılaştırması gayesiyle istifleyip piyasaya arzını geciktirmek” manasına gelmektedir. (bk. Kallek, Cengiz. “İhtikâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ihlikar>).

¹⁵ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950* (Ankara: 3. Basım, İmge Kitabevi Yayınları, 2008a), 377.

¹⁶ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 380.

¹⁷ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 358.

demokratik olduğunu göstermeye çalışmışsa da tüm üyeleri CHP listelerinden aday gösterilmiş, parti aidiyeti temin edilmiş milletvekillerinden oluşan Müstakil Grup'un etkili bir denetim işlevi görmekte yeterli olmadığı ve demokrasinin tesisi noktasında yetersiz kaldığı söylenebilir.

2.1. Çok Partili Hayata Geçişte Sine-i Millet Denemeleri

CHP iktidarı, her ne kadar söylemleri ile demokratik bir hava estirse de parti içerisinde ve halk nezdinde belirgin hale gelmeye başlayan ve fırsat kolaylayan muhalif fikirlerin önüne geçememiştir. Çok geçmeden CHP karşısında her geçen gün belirginleşen muhalefet, kendi arasında örgütlenmiş ve Dörtlülük Takrir olarak bilinen meşhur metnin nihayetinde Demokrat Parti (DP) kurulmuştur. Her ne kadar daha önce de çok partili hayat geçiş denemeleri olsa da DP'nin kuruluşu, Türkiye'de kalıcı olarak iktidar muhalefet dönemini başlatmıştır. DP, savaş döneminde yaşanan ekonomik darboğazlar nedeniyle CHP'ye karşı gittikçe belirgin hale gelen halkın tepkisini ve savaş sonrasında esen liberal rüzgârların da etkisiyle yükselen muhalif sesleri arkasına alarak kısa zamanda güçlü bir muhalefet partisi haline gelmiştir. Böylece tek parti hâkimiyetine karşı birçok kesimin umut bağladığı muhalif bir hareket olarak iktidara namzet olmuştur. DP'nin hızlı yükselişi, CHP'de bir panik havası oluşturmuş, 1946 Eylül'ünde yapılması gereken belediye seçimleri, 29 Nisan 1946 tarihinde meclise verilen bir önerge ile mayıs ayına çekilmeye çalışılmış, bu durum DP'li vekiller tarafından eleştirilmişse de kabul edilerek meclisten geçirilmiştir. Adnan Menderes, CHP'nin asıl amacının belediye seçimleri ile birlikte milletvekili seçimlerini de öne almak olduğunu ifade etmiş, oysaki seçmenlerin bahar aylarında işlerin yoğun olması yerine pek işlerinin olmadığı kış aylarında yapılmasının katılımı kolaylaştırıp arttıracaklarını ifade etmiştir. Buna karşılık CHP ise, kış aylarında kırsal alanda ulaşımın zor olduğunu, birçok köy yolunun kapalı olacağını ifade etmiştir.¹⁸ CHP'nin başvurduğu seçimleri öne alma yöntemi, DP'yi doğmadan öldürmeye yönelik bir adım olsa da uzun vadede DP'nin işine yaramıştır. DP, henüz yeni kurulan bir parti olarak seçimlere hazır olmadığını gerekçe gösterip seçimlere katılmayacağını açıklamışsa da bu durum basında geniş yankı bulmuş ve DP'nin halk nezdindeki mazlum ve mağdur kimliğine bürünmesine zemin hazırlamıştır. Bunun akabinde genel seçimlerin de yerel seçimler gibi öne alınması ve seçimlere demokratik nitelikten yoksun bir seçim kanunu ile girilmiş olması, CHP-DP arasındaki gerilimin daha da tırmanmasına sebep olmuştur. Seçim yasası gereği; açık oy gizli sayım, seçim güvenliğinin adli makamlar yerine idari makamlarca sağlanması ve oy pusulalarının seçim sonrası hemen itlafi gibi şeffaflığı zedeleyecek antidemokratik uygulamalar, özellikle merkezden uzak taşra kesimlerde yapılan seçimlere gölge düşürmüş, şaibe kuşkusunu artırmıştır. DP, "Yeter, Söz Milletin!" sloganı ile elindeki tek koz olan halkın

¹⁸ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 7, c. 2, (29.04.1946), 220-225.

desteğini arkasına almaya çalışmıştır. Bununla birlikte CHP ile DP arasındaki mücadele, sadece meclis çatısı altında değil, kendilerine yakın gazetelerde de devam etmiş ve halk nezdinde DP'nin, CHP'nin anti-demokratik uygulamaları karşısında mağdur bir konuma düştüğü imajı oluşmuştur. 1946 genel seçimleri sonucunda 395 CHP'li, 64 DP'li, 6 da bağımsız milletvekili meclise girmeye hak kazanmıştır.¹⁹ Böylece uzun zamandan sonra Türk siyasi hayatında ilk kez CHP karşısında muhalefet, kalıcı hale gelmiştir.

Tarihi öne çekilen belediye seçimlerini protesto ederek yerel seçimlere iştirak etmeyen DP, genel seçimler sonrası ise seçimlere şaibe karıştığı iddiasıyla sine-i millete dönme ve Meclis görüşmelerine katılmama stratejisini tartışmaya açmıştır. Önderliğini Kenan Öner'in yaptığı ve partinin aşırı kesimini temsil eden grup, CHP'ye karşı sert bir muhalefet izlenmesi görüşünü benimsemiştir. Bu grup, CHP karşısında izlenecek en doğru yolun sine-i millete dönüşten geçtiğine inanmış olsa da parti kurucuları, meclis bünyesinde yapılacak bir muhalefetin daha doğru olacağına kanaat getirmiş ve sine-i millete dönüş düşüncesini hayata geçirmemişlerdir.²⁰ Bununla birlikte Bayar'ın imzasıyla hazırlanan ve 1946 Mayıs'ında açıklanan seçim beyannamesinde DP'nin seçimlere katılmayacağı ifade edilmiştir.²¹ DP'nin böyle bir karar almasında dönemin başbakanı Recep Peker'in payı oldukça büyüktür. Başbakan Peker, sert mizaçlı, uzlaşılması zor ve ağır bir dil kullanması ile meşhur olup bununla ilgili eleştirilerin hedefi haline gelmiştir. 18 Aralık 1946 tarihinde yapılan bütçe görüşmeleri sırasında Adnan Menderes, CHP hakkında ciddi eleştirilerde bulunmuş, ancak bu eleştiriler Başbakan Peker tarafından oldukça sert bir biçimde karşılık bulunmuştur. Peker, Menderes hakkında tarihe "Psikopat Krizi" olarak geçecek olan şu sözleri sarf etmiştir:

"Muhterem arkadaşlarım, Demokrat Parti adına dinlediğiniz Adnan Menderes'in sesinde kötümser ve psikopat bir ruhun mariz karanlıklar içinde (CHP sıralarından alkışlar). Şanlı bir milletin ve arkada bıraktığı karanlıklardan akislerini dinledik. Bu ruh haletine temas ettiğim zaman kendimi derin bir hakikati keşfetmiş vaziyette görüyorum. Demek ki, her şeyi geriye çeken anlaşılabilir hareketler bir ruhtan doğuyor."²²

Peker'in Menderes'e Genel Kurul'da hakaret etmesinin üzerine Bayar, beraberindeki DP'li vekillere, "Kalkın arkadaşlar, müzakereyi terk edelim!" sözlerini sarf etmiştir. Fuad Köprülü, ise "Bir başbakan böyle söyleyemez." diyerek, CHP'li vekillerin "Uğurlar olsun!" sözleri eşliğinde DP'li vekiller Meclis'i terk etmişlerdir.²³ "Sine-i Millete Avdet" olarak görülen bu tutum, Türk

¹⁹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 250.

²⁰ Serdar Yılmaz - M. İnanç Özekmekçi, *Türk Siyasal Hayatında Pratiğe Geçemeyen Muhafız Bir Söylem: "Sine-i Millete Dönüş"*, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19/2. (2017), 418; F. Ahmad, - B. T. Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945,1971)* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976), 39-40.

²¹ Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye* (İstanbul, Milliyet Yayınları 1970),146.

²² TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 8, c. 3, (18.12.1946), 23-24.

²³ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 8, c. 3, (18.12.1946), 23-24.

basınında geniş yankı bulmuş, CHP'nin DP'ye yönelik ağır ithamları karşısında DP'nin siyasal bir manevrası olarak görülmüştür. DP takındığı bu tavırla meclisi değil, CHP'nin meclisteki katı tutumunu protesto etmiş. Arkasındaki halk desteğini de arttırmaya çalışmıştır.

7 Ocak 1947 tarihinde Kenan Öner başkanlığında yapılan Demokrat Parti Kongresinde DP'li yöneticileri ılımlı ve yumuşak politikalar gütmekle eleştiren sert grup ile ılımlı grup arasında çekişmeler yaşanmış, sert grubun baskıları neticesinde parti politikalarını şekillendirecek bazı kararlarda ılımlı grup ile mutabık kalınmıştır.²⁴ "Hürriyet Misakı" adıyla kamuoyuyla paylaşılan bu kararların arasında anayasaya aykırı kanunların tasfiyesi, Seçim Kanunu'nda yapılacak değişiklikler ve Devlet Başkanlığı ile parti başkanlığı makamlarının ayrılması gibi değişiklikleri içermiştir.²⁵ Sine-i millete dönüş yetkisi Genel İdare Kuruluna verilmekle birlikte bu kararın hem bir programa bağlanması hem de karar yetkisinin sine-i milletçilerin çoğunlukta olduğu Meclis Grubuna değil de ılımlıların ve parti kurucularının ağırlıkta olduğu Genel İdare Kurulu'na verilmesi o dönem siyasal gelişmeler adına oldukça önemlidir.²⁶

7 Temmuz 1946 tarihli Ulus Gazetesinin haberine göre; İçişleri Bakanlığı "köylere gidip siyasal propaganda yaparak köylülerin rejime karşı zehirlendikleri iddiası sebebiyle, köylere gelen siyasilerden vesika istenmesi hususunda vilayetlere bir genelge göndermesi yeni bir krize sebep olmuştur. DP, antidemokratik olarak gördüğü bu durumu protesto etmek için bir genelge yayınlamıştır. Bu genelgeye göre parti olarak seçime katılmama kararlarında ne kadar haklı olduklarını ifade etmiş, bakanlığın anayasal hakları çiğneyerek suç işlediğini ifade etmiştir.²⁷ Yaşanan bu gerginlik üzerine Cumhurbaşkanı İnönü, "12 Temmuz Beyannamesi" olarak tarihe geçen bir beyanname yayınlamaya iki tarafa da sükûnet çağrısında bulunmuş, DP'nin meclisi terk etmesi ile gerilen siyasal ortamı yumuşatmaya çalışmıştır. 12 Temmuz Beyannamesi, partilerde bir kırılma yaratmış, muhalefetin ihtilalci bir teşekkül olduğunu düşünen Pekercilerle, demokratikleşme adına tek çarenin sine-i millete dönüşten geçtiğine inanan DP'li sine-i milletçilerin partilerinden tasfiye sürecinde önemli bir kilometre taşı olmuştur.²⁸ Recep Peker ve hükümetinin, beyannamenin yayımlanması noktasında İnönü ile ters düşmesi neticesinde, CHP içerisinde demokrasiyi daha iyi özümsemiş ve ılımlı genç siya-

²⁴ Enis Şahin - Bilal Tunç, "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* 1/2. (2015), 56-57.

²⁵ Cihat Göktepe, "Menderes Dönemi (1950-1960)", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 16/901.

²⁶ S. Yılmaz - İ. M. Özekmekçi, *Türk Siyasal Hayatında Muhalif Bir Söylem*, 419.

²⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.1.0.0/44.257.1.2.

²⁸ Nihat Erim, "Bu Bahsi Artık Kapatalım", *Ulus Gazetesi*, 19.07.1947, s. 3.

silerin oluşturduğu Otuzbeşler grubu ortaya çıkmıştır. Bu grup, Peker ve hükümetinin sert ve katı tutumunu eleştirmiş, CHP'nin artık tek parti iktidarı gibi hareket etmemesi gerektiğine inanmıştır.²⁹ DP'de ise müfrit isimler ya ihraç edilerek ya da istifa yolunu seçerek Meclis içerisinde “Müstakil Demokratlar Grubu” adı ile yeni bir grup kurarak, parti içerisindeki demokratik olmadığına inandıkları eylemleri protesto etmişlerdir.³⁰ DP'nin CHP iktidarı karşısındaki konumunu güçlendirmek ve siyasal varlığını meşru hale getirmek amacıyla bir çare olarak kullandığı sine-i millete dönme tehdidi, iktidarın meşruiyetini tartışma konusu haline getirip halk nezdinde mazlum ve mağdur imajı ile hareket etmeyi amaçlayan ancak söylemden öteye gidemeyen bir teşebbüs olarak Türk siyasal tarihine geçmiştir. Her ne kadar bu girişim sadece bir söylemden ibaret olsa da DP'nin bu durumu bir seçenek olarak gündeme getirmesi CHP karşısında tabanını genişletmesine katkı sunmuştur.

2.2. Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'nın Sine-i Millete Dönme Tehdidi

27 Mayıs Darbesi neticesinde DP iktidarının son bulması, Türkiye'de siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda yaşanan krizlerin kaldığı yerden devam ettiği bir süreç olmuştur. 27 Mayıs Darbesi ile Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Başbakan yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu'nun idamla yargılanmaları, siyasiler üzerinde bir travma yaratmış, ordunun siyaset üzerindeki vesayeti kalıcı hale gelmiş ve günümüze kadar uzanan asker-siyaset ilişkilerinde ordunun baskın hale gelişinin de başlangıcı olmuştur. Darbe sonrasında Ragıp Gümüşpala başkanlığında Adalet Partisi (AP) kurulmuş ve AP muhafazakâr kesime yeşil ışık yakan bir parti olarak Türk siyasal hayatına giriş yapmıştır. 27 Mayıs itibari ile hükümet olarak görev yapan Milli Birlik Komitesi, görevini sivil bir hükümete devretmek adına seçimlerin yapılmasını kararlaştırmıştır. Ülkenin darbe havasından sıyrılıp normalleşme sürecine girmesi amacıyla 15 Ekim 1961 tarihinde genel seçimler yapılmış ve AP, 158 milletvekili ile meclise girmiştir. Birçok eski DP'li siyasetçiye de bünyesinde barından AP, partinin kozmopolit yapısından kaynaklı hizipleşmelere sahne olmuş ve bu durum, Gümüşpala'nın partiyi idare etmesini oldukça zorlaştırmıştır. DP döneminde CHP ye karşı sert bir tutum izlenmesi gerektiğini savunan “müfritler”in devamı niteliğinde olan ve AP dönemine DP'nin mirasına sahip çıkarak ileride “hışımılilar”³¹ olarak anılan grup ile asker ve İnönü ile iyi geçinilmesi gerektiğini ifade eden ılımlılardan oluşan “idealistler” grubu karşı karşıya gelmiştir. Zürcher'e göre AP'nin kuruluş amacı tutuklu

²⁹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, 282; Kadri Unat, “Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48 (Güz-2011), 863-864.

³⁰ Yılmaz - Özekmekçi, *Türk Siyasal Hayatında Muhalif Bir Söylem*, 421.

³¹ Aslandaş - Bıçakçı, *Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü*, 198.

subay ve eski DP'li siyasetçilerin kaybettikleri konumlarına yeniden iadesi iken³² partinin bu konuda net bir tavır koyamaması bu ayrılığı körüklemiştir.

Gümüşpala'nın sine-i millet tehdidi, diğerlerinden farklı olup, cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında bazı partililerin kendisine tavır alması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Cumhurbaşkanlığı adaylığı için, Devlet Başkanı Cemal Gürsel, Samsun Senatörü Ali Fuat Başgil ve Kayseri Senatörü Suat Hayri Ürgüplü'nün isimleri kulislerde geçmeye başlamış ve partiler bu isimler arasından birini blok halinde aday göstermesi beklenirken AP içerisinde aday konusunda bir ihtilaf yaşanmıştır. AP'li 15-20 gelenekçi ve muhafazakâr Milletvekili Başgil'i desteklerken, partideki asıl bloğu oluşturan ve "idealistler" olarak anılan grup ise Başgil'i partinin adamı olmak yerine muayyen bir görüşün adamı olmakla suçlayıp, Atatürk ilke ve inkılaplarına karşı olan, gerici bir şahsiyet olarak tanımlamıştır.³³ Bazı AP'li vekillerin Ali Fuat Başgil konusunda ısrarcı olması, yeni kurulan AP'nin muhafazakâr bir parti imajı oluşturmak için bilinçli olarak yaptığı bir girişim olduğu iddia edilmiştir.³⁴ AP'li bazı vekillerin Başgil isminde ısrar etmesi ve idealistlerin buna şiddetle karşı çıkması nedeniyle parti ikiye bölünmüş ve Gümüşpala bu konuda bazı açıklamalar yapmıştır. Gümüşpala, yaşanan bu siyasal ayrışma karşısında yaptığı açıklamada:³⁵

"Bugün partinin en kuvvetli bir duruma gelmesinden sonra fikir ve kanaatleri ile programa aykırı bazı problemlerin ortaya atılması üzüntü yaratmaktadır. Milletten menfaati, birliği ve huzuru temin ve parti tesanütünü bozmamaktır. Aksi vaziyet karşısında şerefle başladığı tarihi vazifesini gene şerefle bırakarak sine-i millete dönmeye kararlıdır."³⁶

Gümüşpala, yaptığı bu beyanat ile her ne kadar parti içerisinde iç huzuru sağlamaya çalışsa da partililerin önerdiği isimlerin aday olmaması kararlaştırılınca sorun çözülmüştür. 24 Ekim 1961 tarihinde bir araya gelen parti liderleri, aday çıkarmayacaklarını ve Gürsel'i destekleyeceklerini açıklayınca parti içi aday çekişmesi son bulmuştur. Netice itibari ile Ragıp Gümüşpala'nın sine-i millet tehdidi sonuçsuz kalmıştır.

Müfritlerin ya da yeni adıyla "hışımlıların" parti içerisindeki tutumları bununla sınırlı kalmamış ve bu olaydan sonra parti ele geçirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlam da aşırı milliyetçi ve sağ görüşü temsil eden hışımlıların, Gümüşpala ismi yerine Alparslan Türkeş'i partinin başına geçirmek istedikleri

³² Eric J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 22. Basım, (İstanbul, İletişim Yayınları, 2008), 357.

³³ Cumhuriyet Gazetesi, "Gece Başgil'i Destekleyenlerle Aleyhinde Bulunan Milletvekilleri Arasında Çok Sert Çatışmalar Oldu" (21.10.1961), 5.

³⁴ Milliyet Gazetesi, "Adalet Partisinde İkilik" (22.10.1961), 1.

³⁵ Milliyet Gazetesi, "Gümüşpala huzur olmazsa ayrılacağını açıkladı" (22.10.1961), 5.

³⁶ Kudret Gazetesi, "Gümüşpala istifa tehdidinde bulundu" 22.10.1961), 5; Akşam Gazetesi, "AP'liler kardeş kavgasına sebep olamaz. Aksi halde sine-i millete dönerim." (22.10.1961), 5.

de iddia edilmiştir.³⁷ Hışımlıların bu tutum ve davranışları nedeniyle dokunulmazlıklarının kaldırılarak meclisten uzaklaştırılmaları da gündeme gelmiş ve bu tavırlarından partinin tamamı sorumlu tutulmuştur. 29 Mart'ta yapılan AP grup toplantısında Parti Genel Sekreteri Şinasi Osman, partiye bir önerge vererek "Ankara'da can ve mal emniyeti sağlanıncaya dek sine-i millete dönülmesini teklif etmiştir. Gümüşpala ise söz alıp, başbakanın memlekette yaşanan olayların ve oluşan gergin havanın sorumlusu olarak AP'yi göstermesini doğru bulmaya imkân olmadığını ifade etmiştir.³⁸ Ancak, Şinasi Osman'ın küçük çaplı olan sine-i millete dönüş teklifi kabul görmemiştir.

3. 1980-2000 DÖNEMİ SİNE-İ MİLLETE DÖNME TEŞEBBÜSÜ

1960 darbesinin sekteye uğrattığı demokrasi havasını tekrar yaşatabilmek için söylemleri ile DP'nin bir devamı niteliğinde muhafazakâr seçmenin oylarına talip olan AP lideri Süleyman Demirel, 1980 darbesi sonrasında Turgut Özal da tıpkı diğer rakipleri Demirel ve Erbakan gibi teknokrat kimliği ile Türk siyasetinde öne çıkan isimlerden biri olmuştur. Özal, müsteşarlık yaptığı dönemlerde başarılı teknokrat kimliği ile ön plana çıkmayı başarmış ve siyasal konjonktürün sonucunda siyasete atılarak merkez sağın temsilcisi haline gelmiştir. Özal, Anavatan Partisi'ni (ANAP) kurmuş ve kısa sürede halkın teveccühünü kazanmıştır. ANAP, daha kurulur kurulmaz 1983 genel seçimlerinde %45,14 oranında oy alarak 400 sandalyeden 211'ini almayı başarmıştır. 1983'ten itibaren başarılı bir eğilim yakalayan Özal, siyasi yasaklar nedeniyle merkez sağda oluşan boşluğu tek başına doldurmaya çalışmış ve başarılı da olmuştur. Ancak siyasi yasakların kalkması konusunda kamuoyunun artan baskıları karşısında fazla dayanamayarak rakip siyasilerin haklarının iadesi için referandum kararı almak zorunda kalmıştır.³⁹ Bu karar her ne kadar siyasal yelpazenin genişlediği, seçimlerde renkliliğin yaşandığı ve askeri vesayetin kırıldığı bir atmosfer gibi düşünülse de Özal'ın çok arzuldığı bir karar olmamıştır. Nitekim sağ cemahta Demirel, sol cemahta ise SHP, yaptıkları muhalefet ile Özal'ı siyaseten yıpratmışlardır. Bu yıpranma kendini seçim sonuçlarında da göstermiştir. 1987 yılı genel seçimlerinden hemen önce yapılan seçim kanunu değişikliği ile ANAP'ın önceki seçime göre oy oranları düşmüş ancak sandalye sayısı artmıştır. Büyük partilere avantaj sağlayan bu yasa nedeniyle "seçim yasası hükümeti" olarak tarihe geçmiştir.⁴⁰

3.1. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı Adaylığı Karşısında Sine-i Millet Tehdidi

1989 yılında yapılan yerel seçimlerde ANAP'ın üçüncü parti konumuna

³⁷ Milliyet Gazetesi, "AP'deki Son Gelişme" (30.03.1963), 1.

³⁸ Milliyet Gazetesi, "AP Grubunda Başkanın İstifası İstendi" (30.03. 1963), 1 ve 7.

³⁹ Feroz. Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. çev. Sedat Cem Karadeli, (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006), 192.

⁴⁰ E. J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 418.

gerilemesi üzerine Özal'ın muhalefet ile herhangi bir uzlaşma arayışı olmaksızın Cumhurbaşkanlığına aday olması, daha güçlü hale gelen muhalefetin tepkisini çekmiştir.⁴¹ İktidar olan ANAP, iktidar olmanın verdiği bir özgüvenle Çankaya'ya Özal'ın çıkması gerektiğini düşünürken, DYP ise toplumdaki muhalif kesimleri harekete geçirmek amacıyla "Çek Git!", "Çankaya Milletindir!" temalı mitingler düzenlemiştir. SHP ise tüm muhalif partilerin birlikte hareket etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴² SHP bu blok sayesinde kamuoyunu büyük oranda arkasına alarak Özal'ı ve hükümeti zor durumda bırakmayı hedeflemiştir. Özal'ın cumhurbaşkanlığı adaylığını değerlendiren İsmet İnönü, Özal'ın halkın kendisine attığı tokadı görmezden gelerek Köşk'e çıkmaya çalıştığını ifade etmiş ve sine-i millete ilişkin olarak şu sözleri sarf etmiştir:⁴³ "Muhalefet istifa etmeye hazırdır. Ama bunun ne faydası olur? Onu iyi düşünmek lazımdır. Mesele erken seçimi elde etmektir. Bu kararı da ancak Meclis alır." Özal ise, SHP'nin yaptığı kamuoyu avcılığı karşısında, söz konusu sine-i millet girişimini "Boykotçu ve Bunalımcı" olarak nitelendirmiştir.⁴⁴

Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasını yeterli çoğunlukta olamadığı için engelleyemeyen muhalefet, bu süreçte sine-i millet kavramını gündeme getirerek Özal karşısında kamuoyunu kendi yanına almaya çalışmıştır. Bu süreçte SHP, oylarının DSP'ye kayması ihtimalinden ötürü istifa edip sine-i millete dönmek yerine ilk kez RP'nin ortaya attığı Özal'ın Cumhurbaşkanı olabilmesi için meclisteki toplantı yeter sayısının üçte ikisini sağlama şartını gündeme taşımıştır. Bu tez fazla rağbet görmeyince konuyu Anayasa Mahkemesine taşıyacağını ifade eden SHP, bu kararından vazgeçmiştir.⁴⁵ Mevzu her ne kadar bu şekilde anlaşılmış olsa da bu nokta da gözlerden kaçan mühim bir ayrıntı ise Özal ile İnönü'nün bu süreçte danışıklı hareket ettikleri iddiasıdır. Özal'ın ve İnönü'nün bu süreçte yaptıkları açıklamalar, bu noktaya işaret etmektedir. Şöyle ki; İnönü ve partisi SHP, Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasına sessiz kalması karşılığında, DSP'nin baraj altında kalarak meclise girmemesi için Özal'ın ise seçim kanununda değişiklik yapmamasını beklemiştir. Böylece SHP'nin, DSP ile bir bölünme yaşamasının önüne geçilerek Türk solunun meclisteki tek temsilcisi olmayı garanti altına almaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda Özal: "Seçim sistemini değiştirmeyeceğiz." sözü karşısında SHP ise "Cumhurbaşkanı seçimi bir bunalım etkeni olmayacaktır" şeklinde açıklama yapmıştır.⁴⁶ SHP'nin tek isteği DSP daha fazla güçlenmeden ve mevcut

⁴¹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2008b), 278.

⁴² Yılmaz - Özekmekçi, *Türk Siyasal Hayatında Muhalif Bir Söylem*, 424.

⁴³ Hürriyet Gazetesi, "İnönü Özal'ı Layık Görmüyor" (20.10.1989), 1 ve 8.

⁴⁴ Milliyet Gazetesi, "Boykottan Çark mı?" (08.06.1989), 9.

⁴⁵ Yılmaz - Özekmekçi, *Türk Siyasal Hayatında Muhalif Bir Söylem*, 424; M. Serhan Yücel, *Türk Siyasal Hayatında Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2013) 170.

⁴⁶ Teoman Ergül, *Sosyaldemokraside Bölüşme Yılları (1986-1991)* (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1995), 261.

seçim sistemi değişmeden DSP'yi baraj altı bırakarak sol oyların bölünmesini engellemektir. Bu nedenle SHP'liler partilerinin beka sorununu Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasının önüne koyarak bu duruma karşı sessiz kalmış ve baştaki hırçın tavırları bir kenara bırakarak daha yapıcı bir tavır takınmıştır. Bununla birlikte DYP ise cumhurbaşkanlığı seçimlerinin erken yapılacak bir genel seçim sonrasına bırakılması konusunu saplantı haline getirmiş hatta SHP'yi 1 Eylül'de Meclisi boykot etmeye davet etmiştir.⁴⁷

Bu süreçte genel olarak SHP reel politik davranarak, statükosunu korumaya çalışmış sine-i millete dönme tehdidi ile başladığı bu süreci uzlaşma ile tamamlamış ve sine-i millet tutumunu siyasi blöftten öteye götürmemiştir. DYP ise Özal'ı ve partisi ANAP'ı egale ederek merkez sağın göbeğine oturma planı ile erken seçim çağrılarında bulunmuştur. Ecevit ise daha çok anayasal reform ve seçim sisteminin değişmesi konusunda çağrılarda bulunmuştur. Tüm bu yaşanan siyasal çekişmelere rağmen 31 Ekim 1989 tarihinden Özal TBMM'de yapılan oylamalar neticesinde Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Özal'ın seçilmesi ile birlikte ANAP adına söz alan Kars Milletvekili Yasin Bozkurt, SHP'lileri hedef alan şu sözleri sarf etmiştir:

“...seçim öncesi yapılan konuşmalar, hareketler ve beyanlarla tam çelişki içerisinde kaldılar; oylamaya katılamayacaklarını veya Mecliste bulunmayacaklarını ve hele hele, Sayın Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi halinde sine-i millete döneceklerini ifade ettikleri halde, bugün Meclise gelmeleri, Türk kamuoyu önünde ibret vericidir.”⁴⁸

Netice itibari ile SHP'nin ısrarla bir koz olarak ileri sürdüğü sine-i millete dönme macerası, başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Özal'ın Cumhurbaşkanı olması halinde milletvekilliğinden istifa edeceğini açıklayan Murat Sökmenoğlu, Özal'ın Cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin ardından istifa ederek, Atatürk'ten sonra TBMM bünyesinde sine-i millet iddiasını gerçekleştiren tek siyasetçi olmuştur.⁴⁹

3.2. Süleyman Demirel'in Erken Seçim Çağrısı ve Sine-i Millete Dönüş Denemesi

Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesinden yaklaşık bir yıl sonra sine-i millet tehdidi yine gündeme gelmiştir. Bu kez DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel, 6 Aralık 1990 tarihinde ANAP'ı erken seçime zorlamak amacıyla bir açıklama yapmıştır. Açıklamasında erken seçimlerin olmaması halinde sine-i millete döneceklerini ifade etmiştir. Demirel, SHP'ye de yaptığı çağrı ile kendi kararlarına ortak olmalarını istemiştir. SHP Genel Başkanı İnönü, bu çağrıya ilk olarak temkinli yaklaşmış ve sine-i millet kavramını kullanmadan “*Erken seçimi hepimiz istiyoruz, her türlü görüşmeye hemen hazırız.*” cevabıyla

⁴⁷ Milliyet Gazetesi, “SHP'ye Ortak Tavı Çağrısı” (30.07.1989), 8.

⁴⁸ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 18, c. 3 (13.11.1989) 389.

⁴⁹ Haberler, “Sökmenoğlu: Sine-i Millete Dönmekten Pişman Olmadım”, (Erişim: 27.02.2019).

karşılık vermiştir.⁵⁰ Demirel ise İnönü'ye şu sözler ile yanıt vermiştir:⁵¹ “*SHP katılmaz ise netice alamayız. Çağrı yapıyorum. Eğer SHP var ise biz de varız. DYP hazırdır. İsterseniz imzalı kâğıt vereyim. SHP hazırsa hemen yarın meclisten çekilelim.*” DYP lideri Demirel, sine-i millete dönmeyi bir görev olarak adederken, SHP Genel Sekreteri Hikmet Çetin ise erken seçime hazır olduklarını, bu uğurda sine-i millet dâhil her yolu deneyeceklerini ifade etmiştir.⁵² SHP, sine-i millet çağrısı karşısında kendi içerisinde görüş ayrılıklarına da sahne olmuş, SHP eski Genel Sekreteri Deniz Baykal, sine-i millete dönmenin yerinde bir karar olduğunu savunurken, Onur Kumbaracıbaşı ise, sine-i millete dönüldüğü takdirde Özal'ın diktatör olacağı iddiasında bulunmuştur.⁵³ Bununla birlikte tek başına alacağı sine-i millet kararının anlamsız olacağını düşünen Demirel, kamuoyunda SHP'yi de bu karara zorlamak için mitinglere başlamış ve ilk sine-i millet mitingini Isparta'da yapmıştır.⁵⁴ Cumhurbaşkanlığı ve başbakanlığı ANAP'a kaptıran muhalefet, ANAP'ı erken seçime zorlamak için hükümete küskün ve kırgın tüm kesimleri harekete geçirerek ülkede kaotik bir ortam oluşmasını bile göze almışlardır.⁵⁵ Özellikle Genel Kurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası, Zonguldak Maden İşçileri'nin başında geniş yankı bulması muhalefetin aradığı kaos ortamı için gereken zeminin oluşmasında etkili olmuştur. Muhalefetin sine-i millet çağrılarını karşısında konuşan Başbakan Yıldırım Akbulut, meclisin boşalması halinde erken seçim kararı alabileceklerini ifade edip, muhalefetin sine-i millete dönmesi halinde meclise geri dönememe ihtimalinin de olduğunu, 3 Haziran ve 19 Ağustos hezimetlerini unutmamaları gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁶ Özal, Demirel'in erken seçim çağrısını üç şartla kabul edeceğini açıklamıştır. Özal'ın üç şartı olan; milletvekili sayısının 600'e çıkarılması, seçmen yaşının 18'e indirilmesi ve cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi şartlarını Demirel kabul etmiş, yapılacak anayasa değişikliği sonrasında erken seçime gidilmesi konusunda bir uzlaşma sağlanmıştır. SHP lideri İnönü ise cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi hariç diğer şartlara yeşil ışık yaktığını ifade etmiştir.⁵⁷

12 Aralık 1990 tarihinde Demirel ve İnönü, erken seçim ve sine-i millet

⁵⁰ Milliyet Gazetesi, “İnönü Çağrıya Mesafeli” (07.12.1990), 10.

⁵¹ Milliyet Gazetesi, “SHP Sine-i Millete Soğuk” (07.12.1990), 1.

⁵² Milliyet Gazetesi, “SHP-DYP İttifak Yolu” (08.12.1990), 1-14.

⁵³ Milliyet Gazetesi, “Sine-i Millet Arapsacı” (09.12.1990), 1 ve 14.

⁵⁴ Milliyet Gazetesi, “Demirel'den Sine-i Millet Mitingleri” (09.12.1990), 1 ve 11.

⁵⁵ Özellikle 1990 Kasım'ında yaşanan Zonguldak'taki maden işçilerinin grevi Özal'ı zora sokmuş, muhalefet erken seçim uğruna ülke genelinde kaotik bir ortam oluşmasını bile göze alacak açıklamalarda bulunarak iktidarı erken seçime götürmenin yollarını aramıştır. Özal ise zarar eden maden ocaklarını kapatmak istemiş olsa da o dönemde Jaguar marka otomobillerle binerek işçi haklarını savunamayacağı şeklinde eleştirilen sendika yöneticileri bu kararın hayata geçmemesi için elinden geleni yapmıştır. Ayrıntılı Bilgi için bk. Timetürk, “İşçilikten Milyonerliğe Uçan Sendika Patronları”, (Erişim: 22.06.2019).

⁵⁶ Milliyet Gazetesi, “Giden Dönemez” (09.12.1990), 1 ve 11.

⁵⁷ Milliyet Gazetesi, “Seçime Doğru” (11.12.1990), 1-17.

kararını görüşmek üzere bir araya gelmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde ortak bir bildiri yayınlanmış ve buna göre ülkenin içinde bulunduğu bunalımdan ancak ve ancak erken seçim yolu ile çıkabileceği, erken seçimlerin yapılmaması halinde sine-i millet dâhil tüm yolların deneneceği ifade edilmiştir. Bu amaçla DYP Genel Başkan Yardımcısı Hüsamettin Cindoruk ve SHP Genel Sekreteri Hikmet Çetin'in başkanlığında kurulacak ortak bir komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır.⁵⁸ Alınan bu kararı değerlendiren Başbakan Yıldırım Akbulut ise muhalefetin erken seçim kararında samimi olmadığını ifade edip, muhalefetin sine-i millete dönemeyeceğini dile getirmiştir.⁵⁹

24 Aralık 1990 tarihinde Meclis Genel Kurulunda yapılan görüşmelerde ANAP adına konuşan Yasin Bozkurt muhalefetin sine-i millete dönme tehdidini yapıcı bir üslupla tenkit edip benzer çağrılarının daha önce de yapıldığını, ancak siyasetin meşru yerinin meclis olduğunu belirtmiştir. Muhalefetten gelen sataşmalar üzerine muhalefetin sine-i millete dönecek cesaretinin olmadığını ifade etmiştir.⁶⁰ Ardından söz alan Başbakan Yıldırım Akbulut, muhalefetin sine-i millete dönme tehdidini "*kabadayılık*" olarak tanımlayıp muhalefetin sine-i millete bir yeri olmadığını ve sine-i millete dönme konusunda verdikleri sözü tutmalarını gerektiğini ifade etmiştir.⁶¹

Sine-i millet tartışmaları sürerken gündeme bomba gibi düşen Körfez krizi, yapılan tüm tartışmaları gölgede bırakacak düzeye ulaşmış, Türkiye siyaseti iç hesaplaşmaları bir kenara bırakarak bu meseleye odaklanmıştır. Buna rağmen DYP ve SHP'nin oluşturduğu komisyon, yaşanan Körfez Krizinin gölgesinde nihai kararını vermek üzere parti liderleri düzeyinde 26 Aralık 1990 tarihinde bir araya gelerek ortak bir açıklama yapılmışlardır. Buna göre: "*Savaş olasılığı göz önünde tutularak, yasama yılı sonuna kadar, erken seçime gidilmezse, sine-i millet dâhil bütün gereklerin yerine getirilmesinin kararlaştırıldığı*" ifade edilmiştir.⁶² Ancak yaşanan Körfez Krizi, Demirel'in başını çektiği sine-i millet tehdidini gölgede bırakmış, bir sine-i millet denemesi daha tehditten öteye gidememiştir.

4. 2000 SONRASI SİNE-İ MİLLET DENEMELERİ

80'li yıllara damgası vuran Özal'ın ardından Türkiye'de yaşanan siyasal çeşitlilik, muktedir olamayan iktidarların oluşturduğu, siyasi ve iktisadi bunalımların peş peşe yaşandığı koalisyon hükümetlerine sahne olmuştur. Seçmenler her ne kadar ideolojik tercihlerden yola çıkarak oy kullanmış olsa da bu oylar bir partinin tek başına iktidar olmasına imkân vermediğinden siyasi partiler devletin bekasını düşündükleri kadar kendi bekalarını da düşünmüştür. Zira bakanlıklar, koalisyon hükümetlerinin arasında bölüşülürken

⁵⁸ Milliyet Gazetesi, "Sine-i Millet Komisyona (13.12.1990), 1 ve 17.

⁵⁹ Milliyet Gazetesi, "Başkanlık Olmaz" (14.12.1990), 10.

⁶⁰ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 18, c. 54, (24:12:1990), 631-641.

⁶¹ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 18, c. 54, (24:12:1990), 733-735.

⁶² Cumhuriyet Gazetesi, "Sine-i Millete Savaş Engeli" (27.12.1990), 1.

sürekli değişen bürokrasi, devletin işlerliğini ve kurumsal hafızasının oluşmasını zora sokmuştur. Bunun yanı sıra oluşan ekonomik krizler gerek iş dünyasını gerekse vatandaşı bir güven ve istikrar arayışına sokmuştur. Bilhassa Refah Partisinin yükselişi, laik kesimleri ziyadesiyle rahatsız etmiş ve 90'lı yıllardan 2000'li yılların başına kadar ki süreç, her ne kadar irtica ile mücadele dönemi olarak ön plana çıksa da gerçekte muhafazakâr kesim ile laik kesimin siyasal mücadelesini konu alan bir dönem olmuştur.

4.1. Fazilet Partisinin Kapatılması Karşısında Sine-i Millet İddiası

RP'nin laikliğe aykırı hareket etmekten kapatılması üzerine kurulan Fazilet Partisi (FP), yeniden kapatılma davası ile karşı karşıya gelince sine-i millete dönme meselesi tekrar gündeme gelmiştir. FP'li 40 milletvekili, partinin kapatılması halinde milletvekilliğinden istifa ederek sine-i millete dönme kararı almıştır. FP, bu hamlesi ile iktidarı zor duruma düşürerek, erken seçim kararı almaya zorlamayı amaçlamıştır.⁶³ Ancak partinin, bu kararı kendi içinde değerlendirirken, FP'nin reformist ve yenilikçi kanadının önde gelen isimlerinden Abdullah Gül, yapılan kongrede parti başkanlığına aday olmuş fakat 90 oy gibi bir farkla bu yarışta kaybetmiştir.

Dönemin Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş tarafından "*Refah Partisinin devamı olmak ve laikliğe aykırı hareket etmek*" gerekçeleri ile FP'ne dava açılmasının gündeme gelmesi üzerine, Gül ve ekibi FP ile devam etmek yerine yeni parti kurmayı daha uygun görmüşlerdir.⁶⁴ Bu süreçte yenilikçi hareketin öncüleri arasında yer alan ancak siyasi yasaklı olması hasebiyle siyasete girmeyen Recep Tayyip Erdoğan, milletvekili arkadaşlarına, FP'sinin sine-i millet çağrısına karşı kayıtsız olmalarını, bunun genel merkezin bir taktiği olduğu yönünde telkinlerde bulunmuştur.⁶⁵ Netice itibarı ile Gül ve arkadaşları, FP'nin sine-i millet çağrısına destek vermemiş, böylelikle FP'nin gündeme getirdiği sine-i millet çağrısı partinin bölünmesi nedeniyle başlamadan bitmiştir.

Böylesi bir dönemde kurulan AK Parti, kısa zamanda halkın teveccühünü kazanarak tek başına iktidara gelmiş, arzu edilen güven ve istikrar ortamının oluşmasını sağlamış olsa da bu süreç, düşünüldüğü kadar kolay olmamıştır. Özellikle AK Partinin Milli Görüş kökenli bir parti olması nedeniyle laik kesimlerce kendisine atfedilen muhafazakâr yapısı, Türkiye'de o dönemde egemen olan ordu, yargı, medya ve akademik camianın bir kısmını rahatsız etmiş ve bu kesimler parti kapatılması davasına kadar varan sürecin de takipçisi olmuşlardır. RP döneminde başlayan ve FP ile devam irtica iddiası, AK Partiye de isnat edilmişse de bu durum AK Partiyi halk nezdinde mazlum konumuna düşürmüş ve girdiği hemen her seçimde yüksek oranda

⁶³ Hürriyet Gazetesi, "FP'nin Ömrü Kısa Sürdü", (Erişim: 25.04.2019).

⁶⁴ NTV, "Erdoğan'dan Yenilikçilere: Sine-i Millet ve 3. Yola Aldanmayın", (Erişim: 02.06.2019).

⁶⁵ Radikal Gazetesi, "Fazilette Kırk İstifa Hazır", (Erişim: 03.06.2019).

oy almasına katkı sağlamıştır.

4.2. DTP'nin Kapatılması Karşısında Sine-i Millet Tehdidi

Sine-i millet teşebbüsünde bulunan başka bir siyasi parti ise Demokratik Toplum Partisi (DTP) olmuştur. 1990 yılında SHP'den ihraç edilen milletvekillerinin kurduğu Halkın Emek Partisi (HEP) terörün en şiddetli dönemlerinin yaşandığı yıllarda şiddetin çözüm olmadığını ve siyaseti bir çözüm aracı olarak gördüklerini iddia ederek Türk siyasal yaşamına katılmıştır. 1991 seçimlerine SHP ile birlikte girmiş ve SHP listelerinden 20 milletvekili çıkarmışlardır. Ancak HEP'li milletvekili Leyla Zana'nın Kürtçe yemin etmesi, parti kongrelerinde İstiklal Marşının okunmaması ve Öcalan'ın annesinin kongreye onur konuğu olarak çağırılması gibi sebepler ile şimşekleri üzerine çekmiş, örgütün siyasal ayağı olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi tarafından "Devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozma amacını taşımak ve bu yolda faaliyette bulunmak" gerekçesi ile kapatılmıştır. Ardından sırasıyla 1991 yılında Demokrasi Partisi (DEP), 1992 yılında Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP), 1995 yılında Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), 1997 yılında DEHAP ve 2005 yılında DTP adlarıyla siyasal yaşamına devam etmişlerdir.⁶⁶ Kurulan bu partiler, anayasa ile çelişen tutum ve davranışlar sergilemeleri ve terör örgütü PKK ile aralarına mesafe koymamaları nedenleriyle kapatılmıştır. DTP, geçmişte yaşanan bu süreçten gerekli dersi çıkaramamış olacak ki, PKK ile arasına bir mesafe koymak yerine sert açıklamaları ile siyasal ortamın gerilmesine neden olmuş ve 2007 yılında partiye kapatılma davası açılmıştır. Dava gerekçesi "devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne' aykırı tutum, davranış ve söylemlerde bulunmak" şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁷ Kapatma davası ile karşı karşıya kalan DTP, partinin kapatılması ve siyasilere yasak getirilmesi halinde sine-i millete döneceklerini açıklamıştır.⁶⁸ DTP'li vekiller aldıkları bu kararlarla örgütün de desteğini arkalarına alarak bir halk hareketi oluşturup, meclisin meşruiyetine gölge düşürmeyi amaçlamışlardır. DTP her ne kadar böylesi bir karar almış olsa da Anayasa Mahkemesi'nin "Demokratik Toplum Partisi'nin, eylemleri yanında terör örgütüyle olan bağlantıları da değerlendirildiğinde Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırı nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiği anlaşıldığından, Anayasa'nın 68. ve 69. maddeleri ile 2820 sayılı Siyasî Partiler Kanunu'nun 101. ve 103. maddeleri gereğince kapatılmasına" gerekçeli kararıyla kapatılmıştır.⁶⁹ Bu kararın ardından yapılan açıklamalar sine-i millettten dönmeyecekleri yönünde olsa da DTP Genel Başkanı Ahmet Türk, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvuracaklarını ve sine-i millete dönüşün kendisinin siyasi yasağı

⁶⁶ Aljazeera, "1990'larda Kürt Siyasi Hareketi", (Erişim: 10.06.2019).

⁶⁷ Anadolu Ajansı, "DTP Hakkında Kapatma Davası", (Erişim: 10.06.2019).

⁶⁸ NTV, "DTP'nin Rotası Sine-i Millet", (Erişim: 10.06.2019).

⁶⁹ Resmî Gazete, (27432/14.12.2009).

olması nedeniyle arkadaşlarının alacağı karara bağlı olduğunu dile getirmiştir.⁷⁰ DTP'nin kapatılması üzerine sine-i millete dönüş iddialarının aksine Barış Demokrasi Partisi (BDP) kurulmuş ve eski DTP'li milletvekilleri bu partiye geçerek siyasal hayatlarına devam etmişlerdir.⁷¹ Böylece bir sine-i millet denemesi daha iddiadan öteye gidememiştir.

4.3. Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı Adaylığı Karşısında CHP'nin Sine-i Millet Tehdidi

AK Parti iktidarı döneminde yaşanan bir diğer sine-i millet tartışması ise 2007 yılında gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde yaşanmıştır. Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı olan Ahmet Necdet Sezer'in görev süresinin dolması ile gündeme gelen cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde CHP Genel Başkanı Deniz Baykal, yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimlerine CHP grubu olarak katılmayacaklarını ifade edip, AK Partililerin "*AKP Grubu'na Başkan seçer gibi Türkiye'ye Cumhurbaşkanı seçerler*" sözleriyle durumu eleştirmiştir.⁷² Bununla birlikte Baykal başka bir konuşmasında, "*Seçim korkusunu iktidarın yüreğine salmak lazım ki halkı düşünerek karar alsınlar. Türkiye'deki ilk seçimde iktidar değişikliği Türkiye'nin gündemindedir*" sözleriyle iktidarı erken seçime gitmekle tehdit etmeye başlamıştır.⁷³ Seçimlerden bir yıl öncesinde tartışmalar başlamış, mecliste azınlık durumunda olan CHP adına konuşan Baykal, "sine-i millete dönecek misiniz?" sorusuna: "*Döneriz. Millet isterse elbette döneriz. Ancak millete istemek lazım. Millet istemeden dönüyorum diyerek bir şey değiştiremezsin. Halkımızın bir talebi olursa verebileceğimiz bir bedel yoktur*" şeklinde cevap vermiştir.⁷⁴ Bunun üzerine AK Parti adına açıklama yapan dönemin AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Dengir Mir Mehmet Fırat, "*Bu Meclis, Cumhurbaşkanını seçecek meşru bir Meclis'tir. Ama Baykal aksini düşünüyorsa grubuyla birlikte sine-i millete dönebilir*" sözleri ile yanıt vermiştir.⁷⁵ Öte yandan cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde dönemin Yargıtay Onursal Başkanı Sabih Kanadoğlu, literatüre "367 Krizi" olarak geçecek olan bir iddia ortaya atarak cumhurbaşkanlığı seçimlerini tıkayacak bir fikir ortaya atmıştır. Cumhuriyet gazetesinde kaleme aldığı makalesinde cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılabilmesi için TBMM üye sayısının üçte ikisi olan 367 sayısının sağlanamadığı takdirde seçimlerin yapılamayacağı iddiasında bulunmuştur.⁷⁶ Kanadoğlu, böylece muhalefet partilerine boykot çağırısı yaparak AK Parti'ye Cumhurbaşkanı seçtirmemenin hukuki dayanağını oluşturmaya çalışmıştır. Aylarca tartışılan 367 krizi ciddi

⁷⁰ Yeniçağ Gazetesi "DPT'nin Sine-i Milleti Yılan Hikâyesine Döndü", (Erişim: 15.06.2019).

⁷¹ NTV, BDP ile Yeniden Sine-i Meclise, (Erişim: 15.06.2019).

⁷² Sarp Balcı, Kronik: XI. Cumhurbaşkanının Seçimi, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 62/2, (2007), 241.

⁷³ Vatan Gazetesi, "Baykal: Cumhurbaşkanını Yeni Hükümet Seçmeli", (Erişim: 20.06.2019).

⁷⁴ Haber 7, "Baykal'ın Sine-i Millete Dönme Şartı", (Erişim: 21.06.2019).

⁷⁵ Hürriyet Gazetesi, "CHP Sine-i Millete Dönsün" (Erişim: 21.06.2019).

⁷⁶ Cumhuriyet Gazetesi, "AKP Tek Başına Seçemez" (26.12.2006), 8.

bir handicap gibi görülse de MHP CHP'nin bu tutumuna destek vermemiş ve seçimlere katılarak Kanadoğlu'nun tezini boşa çıkarmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesinde sine-i millet çağrısında bulunan CHP, Abdullah Gül'ün 2007 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine önceki dönemlerde olduğu gibi istifa etmek yerine durumu kabullenmek zorunda kalmıştır. Böylece CHP'nin sine-i millete dönüş denemesi söylemden öteye gidememiştir.

4.4. 2017 Referandumu ve CHP'nin Sine-i Millet Tehdidi

Bir diğer sine-i millet tartışması, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan referandum sonrasında CHP tarafından ortaya atılmıştır. Bu tarihte AK Parti, parlamenter hükümet sistemini kaldırılarak Başkanlık sisteminin getirilmesi başta olmak üzere bir takım kanun değişikliğinin öngören bir paket hazırlayarak halk oylamasına sunmuştur. Daha oylamaya geçilmeden ciddi tartışmalara konu olan referandumun sonuçları da bir o kadar tartışmalı olmuştur. Bu tartışmaların başında, referandum sırasında kullanılan mühürsüz pusula ve zarfların geçerli sayıldığı iddiası gelmiştir. Seçimin hemen sonrasında CHP'li ve HDP'li milletvekilleri tarafından gündeme taşınmış olan bu durum sert tartışmalara sebep olmuştur. CHP adına söz alan Grup Başkan Vekili Levent Gök, bu durumu şu sözler ile tenkit etmiştir:

“...Mühürsüz bir şekilde zarf ve oy kullanımına onay veren kararının 16 Nisan'da hem “evet” veren hem de “hayır” veren milyonlarca yurttaşımızın hukukuna büyük bir gölge düşürdüğü açıktır. Bu tereddütler, referandumla ilgili meşruiyet tartışmaları bundan sonra daha da artan bir hızla devam edecektir...”⁷⁷

Yapılan itirazlar, siyasi partiler tarafından tartışılırken Yüksek Seçim Kurulu'na (YSK) gerekli itirazlar yapılmış, YSK, yaptığı değerlendirmeler neticesinde 19 Nisan 2017 tarihinde yaptığı açıklamada CHP'nin mühürsüz oylara ilişkin itirazını reddetmiştir. CHP adına konuşan parti sözcüsü Selin Sayek Böke, yapılan referandumu, hukuka aykırı, gayrimeşru ve geçersiz olarak nitelendirmiş ve bu referandumun geçersiz olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle CHP olarak meclisten çekilmek de dâhil her türlü hukuki mücadelenin verileceği vurgulanmıştır.⁷⁸ Ancak açıklamanın ardından yine CHP adına konuşan Grup Başkan Vekili Levent Gök, bu teklifin farklı kanallardan kendilerine geldiğini, ancak Merkez Yürütme Kurulu'nun yaptığı değerlendirme neticesinde böyle bir kararın uygun olmayacağı yönünde karara varıldığını ifade etmiştir.⁷⁹ Üç saat ara ile parti adına yapılan bu iki açıklama, CHP'nin nabız yoklama girişiminden ziyade, parti içerisinde birbirinden farklı görüşlerin olduğunu ve meclisten çekilmek yerine meclis bünyesinde siyasete devam etmenin parti adına daha uygun olacağı kanaatinin ağır geldiğini göstermektedir.

⁷⁷ TBMM, Tutanak Dergisi, Dönem 26, c. 45: (18.04.2017), 269-270.

⁷⁸ Youtube, “CHP'nin Sine-i Millete Dönme Şartı”, (Erişim: 21.06.2019).

⁷⁹ CNN TÜRK, CHP'den Sine-i Millet Açıklaması, (Erişim: 22.06.2019).

4.5. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçimlerinin İptali ve Meral Akşener'in Sine-i Millet Tehdidi

Bir diğer sine-i millet denemesi ise 31 Mart 2019 Yerel Seçimlerinde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığına (İBB) ilişkin seçim sonuçlarında iddia edilen usulsüzlüklere yapılan itirazlar neticesinde, seçiminin YSK tarafından iptal edilmesi sebebiyle İYİ Parti Genel Başkanı Meral Akşener tarafından dile getirilmiştir. 2019 Yerel seçim sonuçlarına yapılan itirazın ardından İBB Başkanlığı seçimlerinin iptal edilmesi, uzun bir süre tartışılmış olsa da siyasi partiler, tartışmaların hemen ardından haziran ayında yapılacak olan seçimlere odaklanmıştır. Ancak YSK'nin aldığı bu karar mecliste de gündeme gelmiş, CHP, İYİ Parti ve HDP'li vekiller tarafından ağır bir dille eleştirilmiştir.⁸⁰ Yapılan tartışmalarda AK Parti bu kararın azmettiricisi olmakla suçlanmış, AK Parti ise kararın YSK tarafından hukuka uygun bir şekilde alındığını ifade etmiştir. Ancak İYİ Parti Genel Başkanı Akşener, YSK kararının siyasi iktidarın gölgesinde alınmış bir karar olduğu imasıyla, siyasetin meşru zemini olan TBMM'nin boykot edilerek sine-i millete dönülmesi gerektiğini şu sözler ile ifade etmiştir:

“YSK'nin aldığı bu karar 24 Haziran için de ‘tam kanunsuzluk’ durumu oluşturur. Dolayısıyla madem İstanbul seçimleri iptal oldu. 24 Haziran’da yapılan genel ve 31 Mart’ta yapılan yerel seçimleri yeniden yapalım. Eğer bu çağrımız kabul edilmezse CHP ile birlikte sine-i millete dönelim.”⁸¹

Meral Akşener bu çağrısı ile birlikte böyle bir kararın yeterli düzeyde ses getirebilmesi için sadece kendi partisinin yeterli olmadığını düşünmüş olacak ki sine-i millet çağrısına CHP’yi de katarak daha güçlü bir mesaj vermeye çalışmıştır. Ancak CHP, 24 Haziran’da yapılacak olan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimlere odaklanarak, Akşener’in bu çağrısını yanıtsız bırakmıştır. Böylece Akşener’in Sine-i millete dönme tehdidi, pek ilgi görmemiş ve yanıtsız kalan bir tehdit olarak tarihteki yerini almıştır.

SONUÇ

Meşrutiyet ile birlikte Türk siyasal hayatına pratik bir biçimde girmeye başlayan seçim ve meclis kavramları, günümüze kadar ulaşarak demokrasi kültürünün başlıca unsurları olmuşlardır. Cumhuriyetin ilanı, demokrasinin tam manasıyla tesis edilmesini sağlayamamış, demokrasinin olmazsa olmazı olan çok partili hayata ancak 1946 yılında geçilebilmiştir. Böylelikle seçmenin farklı alternatiflere sahip olması, siyasi partilerin seçmenlere bakış açısını değiştirmiş, seçmeni etkilemek ve taraftar toplayarak siyasal bir taban

⁸⁰ Yapılan meclis görüşmeleri yakın bir tarihi kapsadığından ve Tutanak Dergisi tarafından henüz matbu hale getirilemediğinden görüşmelerin TBMM Tutanak Müdürlüğü tarafından internet ortamında paylaşılan ham tutanak halleri kaynak olarak gösterilecektir. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem27/yil2/ham/b07401h.html>

⁸¹ Cumhuriyet Gazetesi, “Meral Akşener: Sine-i Millete Dönelim”, (Erişim: 25.06.2019)

oluşturmak, zorunlu hale gelmiştir. Böylece kamuoyu kavramı önem kazanmış, siyasiler yaptıkları icraatlar ve açıklamalar ile halk desteğini arkalarına almaya çalışmışlardır. Ancak temsili demokrasinin en büyük çıkmazı olan %51'e %49 olan sayısal çoğunluk paradoksu, halkın siyasi düşüncelerinin yönetime adil bir şekilde aksettirilmesinin önüne geçmiştir. İktidar olan partiler, kimi zaman diğer partilerin temsil ettiği kesimleri görmezden gelmiş ve bu durum siyasi krizlere neden olmuştur. Böylesi dönemlerde, iktidarın sahip olduğu haklar karşısında mecliste olmanın anlamsız hale geldiğini düşünen siyasi partiler, olağan dışı bir yol olsa da meclisten istifa ederek sine-i millete dönmeyi bir alternatif olarak görmüşlerdir. Böylelikle iktidarlara, demokrasinin sadece sayısal üstünlük ile olamayacağını hatırlatmaya çalışmışlardır. Bu durum aslında siyasilerin politik manevralarından ziyade, temsili demokrasinin ana unsuru olan siyasi partilerin halkın siyasi düşüncelerini mecliste temsil etmelerinin ötesinde uygulamaya geçirilmesi hususunda ne derecede etkili olduğu konusunu da tartışmaya açmıştır. Yani temsili demokrasi neticesinde meclise giren, ancak iktidar olamayan bir siyasi parti, temsil ettiği kesimlere yönelik hizmet ve uygulamaların gerçekleştirilmesinde ne denli rol oynadığı tartışmalı bir konudur. Esasen mesele, meclise girmek ya da muhalefet olmaktan ziyade, partilerin temsil ettiği kesimlerin beklentilerinin somutlaştırılması konusunda yönetimin bir parçası olması olarak ifade edilebilir. Usulen mecliste bulunan siyasi partiler kendilerine oy veren kesimleri temsil ettiği halde, iktidarın gücü karşısında bu temsil anlamını yitirmekte belki de sine-i millete dönüş, bir seçenek haline gelmektedir. Ancak mevcut anayasal imkânlar, siyasilere sadece meclisin çatısı altında siyaset yapma hakkını tanıdığından bunun dışındaki her yol, illegal ya da sıra dışı olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle, demokrasinin tam olarak tesis edilebilmesi amacıyla, kamu düzeninin sağlanması, toplumsal uzlaşa ve barışın korunması için ülkenin birliğine ve bütünlüğüne kastetmeyen, anayasal düzeni bozmaya çalışmayan meclisteki tüm görüşlerin dikkate alınması gerekir. Bu bağlamda iktidarların sahip oldukları yönetim gücünü halkın menfaatine uygun bir şekilde, toplumsal kutuplaşmadan uzak, birleştirici ve bütünleştirici bir yaklaşımla halkın hizmetine adanmaları karşısında, muhalefet partilerinin, toplumu isyana teşvik edecek, ülkeyi kaosa sürükleyecek uygulamalardan kaçınması yaşanan tarihi süreçlerin bir öğretisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamıza örnek teşkil eden sine-i millet vakıaları incelendiğinde genel olarak partilerin, mecliste bünyesinde halkın sorunlarına çözüm üretmekten ziyade, iktidara gelmek, iktidarı yıpratmak, siyasi polemik oluşturarak kaotik ortamlar yaratmak gibi tevessüllerin olduğunu söyleyebiliriz. Neticelerine bakıldığında sine-i millet teşebbüslerini samimi bir girişim olmaktan ziyade siyasi bir hamle olarak ifade etmek daha doğru olacaktır. Ancak

her zaman böyle olmadığını da söyleyebiliriz. Özellikle CHP'nin seçim kanununu değiştirmeden ve DP henüz parti teşkilatlanmasını gerçekleştirmeden seçimleri erkene alması karşısında DP'nin aldığı sine-i millete dönüş kararı yerinde bir karar olmuş, İnönü gerilen ortamı yumuşatmak için gerekli adımları atmıştır. Bunun dışında gerek Özal'ın gerekse de Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi karşısında ortaya atılan sine-i millet tehdidinin, demokratik bir huzursuzluğun neticesinde ortaya çıktığı söylenebilir.

Parti kapatmalarına ilişkin sine-i millet tehditleri kimi zaman yerinde bir karar gibi görünürken, kimi zamanda anlamsız bir duygu sömürüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Silahlı terör örgütleri ile ilişkili hale gelen bir partinin kapatılması dünyanın her yerinde karşılaşılabilecek doğal bir karardır. Ancak kimi zaman da devletin birliğine ve bütünlüğüne kastetmemiş, sadece ideolojik farklılıkları nedeniyle kapatılan siyasi partilerin Türk siyasi tarihinde yerini almış olması, demokrasi kavramının henüz oturmadığını göstermektedir.

Her ne kadar Türk siyasal hayatında birçok kere sine-i millete dönüş girişimi olmuşsa da bunlar pratiğe geçememiştir. Burada tartışılması gereken mevzu, sine-i millet teşebbüslerinden ziyade, bu teşebbüslere yol açan hukuki boşluklardır. Halkın mecliste temsil edilmesine vesile olan demokrasinin tam anlamıyla yerleşebilmesi için, iktidar muhalefet ilişkilerinin, daha rasyonel bir çerçevede, toplumsal hassasiyetlerin de göz önünde bulundurulduğu bir düzlemde yeniden ele alınarak güncellenmesi gerekli görülmektedir. Siyasetin meşru alanı olan meclisin terk edilmesi pek uygun olmayan bir teşebbüs olarak görülse de iktidarların da mevcut haklarını, adalet mefhumunu incitmeyecek bir şekilde kamu yararına kullanması elzem görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Cumhuriyet Gazetesi. "Gece Başgil'i Destekleyenlerle Aleyhinde Bulunan Milletvekilleri Arasında Çok Sert Çatışmalar Oldu" (21.10.1961), 5.
- Milliyet Gazetesi. "Adalet Partisinde İkilik" (22.10.1961), 1.
- Milliyet Gazetesi. "Gümüşpala huzur olmazsa ayrılacağını açıkladı" (22.10.1961), 5.
- Kudret Gazetesi. "Gümüşpala istifa tehdidinde bulundu" (22.10.1961), 5.
- Akşam Gazetesi. "AP'liler kardeş kavgasına sebep olamaz. Aksi halde sine-i millete dönerim." (22.10.1961), 5.
- Milliyet Gazetesi. "AP'deki Son Gelişme" (30.03.1963), 1.
- Milliyet Gazetesi. "AP Grubunda Başkanın İstifası İstendi" (30.03.1963), 1 ve 7.
- Hürriyet Gazetesi. "İnönü Özal'ı Layık Görmüyor" (20.10.1989), 1 ve 8.
- Milliyet Gazetesi, "Boykottan Çark mı?" (08.06.1989), 9.
- Milliyet Gazetesi, "SHP'ye Ortak Tavı Çağrısı" (30.07.1989), 8.
- Milliyet Gazetesi, "İnönü Çağrıya Mesafeli" (07.12.1990), 10.
- Milliyet Gazetesi, "SHP Sine-i Millete Soğuk" (07.12.1990), 1.
- Milliyet Gazetesi, "SHP-DYP İttifak Yolu" (08.12.1990), 1-14.
- Milliyet Gazetesi, "Sine-i Millet Arapsaçı" (09.12.1990), 1 ve 14.
- Milliyet Gazetesi, "Demirel'den Sine-i Millet Mitingleri" (09.12.1990), 1 ve 11.
- Milliyet Gazetesi, "Giden Dönemez" (09.12.1990), 1 ve 11.
- Milliyet Gazetesi, "Seçime Doğru" (11.12.1990), 1-17.

- Milliyet Gazetesi, "Sine-i Millet Komisyona (13.12.1990), 1 ve 17.
 Milliyet Gazetesi, "Başkanlık Olmaz" (14.12.1990), 10.
 Cumhuriyet Gazetesi, "Sine-i Millete Savaş Engeli" (27.12.1990), 1.
 Cumhuriyet Gazetesi, "AKP Tek Başına Seçemez" (26.12.2006), 8.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 31/1980: Belge No: 1752.
 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. 30.1.0.0/44.257.1.2.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi. 2/1952, Belge No: 37.
 Resmî Gazete. (27432/14.12.2009).
TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 7, B. 45, O.2, c. 2, 29.04.1946.
TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 8, B. 18, O.1, c. 3, 18.12.1946.
TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 18, B. 31, O. 1, c. 33, 13.11.1989.
TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 18, B. 58, O.1, c. 54, 24:12:1990.
TBMM Tutanak Dergisi. Dönem 26, B. 84, O. 1, c. 45: 18.04.2017.
 Türk Dil Kurumu. *Büyük Türkçe Sözlük*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 1998.
 Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006.
 Ahmad, Feroz, Ahmad - Bedia T. *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.
 Akdere, Osman. "Millî Mücadelenin Başlarında Mustafa Kemal Paşada Sine-i Millet Düşüncesi ile Askerlikten İstifası Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 11, (2002), 248-309.
 Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
 Aslandaş, A. Sedat - Bıçakçı Başkan. *Popüler Siyasi Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
 Balcı, Sarp. Kronik: XI. Cumhurbaşkanının Seçimi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 62/2 (2007), 237-242.
 Çavdar, Tefvik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: 3. Basım, İmge Kitabevi Yayınları, 2008a.
 Çavdar, Tefvik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2008b.
 Düzgün, Ülkü K. "Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi". *Folklor/ Edebiyat*. 18/69 (2012), 9-46.
 Ergül, Teoman. *Sosyaldemokraside Bölüşme Yılları (1986-1991)*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1995.
 Erim, Nihat. "İnönü'yü Dinledikten Sonra". *Ulus*, 19 Temmuz 1947.
 Göktepe, Cihat. "Menderes Dönemi (1950-1960)". *Türkler Ansiklopedisi*, 16: Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
 Karpat, Kemal. H. *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
 Konukçu, Enver. *Sine-i Millete İltica Eden Meclis-i Meb'usân-ı Osmanî Reisi Celâleddin Arif Bey'in Ankara Yolculuğu*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. 10/28, (1994), 77-87.
 Şahin, Enis. - Tunç, Bilal. "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP - CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* 1/2 (2015), 31-69.
 Toker, Metin. *Tek Partiden Çok Partiye*. İstanbul: Milliyet Yayınları 1970.
 Unat, Kadri. "Cumhuriyet Halk Partisi'nde Nevi Şahsına Münhasır Bir Muhalif Grup: Otuzbeşler. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 48 (Güz-2011), 839-867.
 Yılmaz, Serdar. - Özekmekçi, M. İnanç. "Türk Siyasal Hayatında Pratiğe Geçemeyen Muhalif Bir Söylem: "Sine-i Millete Dönüş". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 19/2 (2017), 415-439.
 Yücel, M. Serhan. *Türk Siyasal Hayatında Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2013.
 Zürcher, Eric J. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 22. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

- Hürseda, "Tayland'da Ana Muhalefet Partisi Milletvekilleri İstifa Etti", <https://hurseda.net/Dunya/95017-Taylandda-Ana-Muhalefet-Partisi-Milletvekilleri-istifa-Etti.html> (Erişim: 21.02.2019).
- Hürriyet Gazetesi, "İran Meclisinde Toplu İstifa", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/iran-meclisinde-toplu-istifa-41041755>(Erişim: 21.02.2019).
- Haberler, "Sökmenoğlu: Sine-i Millete Dönmekten Pişman Olmadım", <https://www.haberler.com/sokmenoglu-sine-i-millete-donmekten-pisman-olmadim-haberi/> (Erişim: 27.02.2019).
- Hürriyet Gazetesi, "FP'nin Ömrü Kısa Sürdü", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/fpnin-omru-kisa-surdu-39250184> (Erişim:25.04.2019).
- NTV, "Erdoğan'dan Yenilikçilere: Sine-i Millet ve 3. Yola Aldanmayın", <http://arsiv.ntv.com.tr/news/89857.asp> (Erişim: 02.06.2019).
- Radikal Gazetesi, "Fazilette Kırk İstifa Hazır", <http://www.radikal.com.tr/politika/fazilette-40-istifa-hazir-600810/> (Erişim: 03.06.2019).
- Aljazeera, "1990'larda Kürt Siyasi Hareketi", <http://www.aljazeera.com.tr/dosya/1990larda-kurt-siyasi-hareketi> (Erişim: 10.06.2019).
- Anadolu Ajansı, "DTP Hakkında Kapatma Davası", <https://www.aa.com.tr/tr/arsiv/dtp-hakkinda-kapatma-davasi/428285> (Erişim: 10.06.2019).
- NTV, "DTP'nin Rotası Sine-i Millet", <https://www.ntv.com.tr/turkiye/dtpnin-rotasi-sine-i-millet,IZ6kIckn5EWBstnwFpVCGg> (Erişim: 10.06.2019).
- Yeniçağ Gazetesi, "DPT'nin Sine-i Milleti Yılan Hikâyesine Döndü", <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/dtpnin-sine-i-milleti-yilan-hikayesine-dondu-27836h.htm> (Erişim: 15.06.2019).
- NTV, BDP ile Yeniden Sine-i Meclise, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/bdpyile-yeniden-sine-i-meclise,G50Ggb0EXku4UT50NLP6Jg> (Erişim: 15.06.2019).
- Vatan Gazetesi, "Baykal: Cumhurbaşkanı Yeni Hükümet Seçmeli", <http://www.gazetevatan.com/chp-genel-baskani-deniz-baykal--2006-da-secim-cagrisini-yineledi---cumhurbaskanini--yeni-hukümet-secmeli--68508-gundem/> (Erişim: 20.06.2019).
- Haber7 "Baykal'ın Sine-i Millete Dönme Şartı",<http://www.haber7.com/siyaset/haber/139892-baykalin-sine-i-millete-donme-sarti> (Erişim: 21.06.2019).
- Hürriyet Gazetesi, "CHP Sine-i Millete Dönsün" <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/chp-sine-i-millete-donsun-326994> (Erişim: 21.06.2019).
- Youtube, "CHP'nin Sine-i Millete Dönme Şartı",https://www.youtube.com/watch?v=eR_KzglfVWc (Erişim: 22.06.2019).
- CNN TURK, CHP'den Sine-i Millet Açıklaması, <https://www.cnnturk.com/turkiye/son-dakika-chpden-sine-i-millet-aciklamasi> (Erişim: 22.06.2019).
- TBMM, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları" <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem27/yil2/ham/b07401h.htm> (Erişim: 27.06.2019).
- Cumhuriyet Gazetesi, "Meral Akşener: Sine-i Millete Dönelim", http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/1380961/Meral_Aksener_Sine-i_millete_donelim.html (Erişim: 25.06.2019).
- "Time Türk, "İşçilikten Milyonerliğe Uçan Sendika Patronları", <https://www.timeturk.com/tr/2008/09/13/iscilikten-milyonerlige-ucan-sendika-patronlari.html> (Erişim: 22.06.2019).